

8. Шкіцька І. Ю. Вираження заперечних модальних значень у структурі стверджувальних безособово-інфінітивних речень / Шкіцька І. Ю. // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – №79. – С. 111–113.
9. Шкіцька І. Ю. Реалізація суб'єктивно-модальних значень у структурі безособово-інфінітивних речень у структурі сучасної української мови. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Шкіцька І. Ю. – Х., 2005. – 19 с.

The article represents the analysis of optative modality realization by the semantics of the single-person verbs in the impersonal (single-person) sentences, explanation of the differences in usage of such verbs in the role of the primary member of the sentence and secondary semantic-grammatical component of the composed primary member of the simple sentence.

Key words: impersonal (single-person) sentence, single-person singular modal verbs of wishing semantics, primary member of simple sentence, composed primary member of the simple sentence, optative modality.

М. П. Сулима

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЧАСУ В ГРАМОТАХ XIV-XV СТ.

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часовими в грамотах XIV-XV ст., з'ясовано особливості функціонування гіпотактичних сполучників і співвідносних слів.

Ключові слова: складнопідрядне речення, підрядне часове речення, сполучники підрядності, співвідносні слова.

Пам'ятки юридично-ділового стилю XIV-XV ст. містять багатий матеріал для дослідження історії української мови. У цей період писемна мова, продовжуючи попередню традицію, ґрунтуючись на ній, все більше позбувається впливу церковнослов'янської і набуває рис народної розмовної мови. Як зазначав І. Огієнко, в основі цієї « нової літературної мови лежить, звичайно, давня церковнослов'янська мова, але вже з великою домішкою живої української мови та з домішкою (менше) мови білоруської» [13, 90].

Пам'ятки XIV-XV ст. являють собою переважно тексти офіційно-ділового стилю. Це пов'язано з перебуванням українських земель у складі Великого Князівства Литовського, де ця мова виконувала функції урядової мови і в якій «переплавилися елементи давньоруської, церковнослов'янської та народно-розмовних української та білоруської мов», і яка зазнавала впливів «з боку латинської й давньочеської літературних та польської розмовної мови» [9, 39]. На думку окремих дослідників, чеський вплив був більшим, ніж польський, оскільки чеська актова мова остаточно склалася вже в кінці XIII ст. [21, 19], а в Польщі на той час панувала латина. Чеський дослідник Й. Мацурек, зокрема, вважав, що латинсько-польська не могла бути взірцем для українських писарів через свою чужорідність, хоча й була їм відомою, тому не можна говорити про вплив чеської на староукраїнську лише за посередництва польської, бо вплив був і безпосереднім [22, 166]. А оскільки чеська актова мова сформувалася раніше, то є підстави стверджувати, що саме вона могла служити взірцем для писарів староукраїнських грамот, так само як і для польських, що й підтверджується численними аналогіями, зокрема ідентичними мовними формулами у грамотах обох мов [Там само, 175].

Виконання мовою державної функції забезпечувало її повноцінне функціонування, а разом з тим вимагало унормування, уніфікації. На думку М. Жовтобрюха, вже на той час староукраїнська мова мала наддіалектні риси, оскільки характеризувалася певною спільністю фонетичної системи, морфологічної та синтаксичної будови [7, 64]. Діалектні відмінності мови грамот зазначеного періоду можна виявити більшою мірою на фонетичному рівні, і значно менше їх на рівні граматики. Чіткість і однозначність, яких вимагали стиль і призначення грамот, сприяли уніфікації мови, тому вона «становить цілковито стандартизований тип писемно-літературної мови» [5, 7].

Ділова мова XIV-XV ст. була об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних мовознавців – В. Ярошенка, Л. Гумецької, М. Жовтобрюха, Л. Деже, В. Дем'янчука, С. Бевзенка, В. Русанівського, Л. Ажнок. Проте синтаксис українських грамот XIV-XV ст. залишається найменш вивченим. І хоча в окремих працях аналізуються складнопідрядні речення, зокрема, вживанню сполучників у грамотах присвячені статті Л. Гумецької, оглядові складнопідрядного речення – статті Л. Деже, відсутність спеціальних розвідок, що стосувалися б саме часових складнопідрядних речень, зумовила вибір теми дослідження.

Метою статті є аналіз структури складнопідрядних речень часу в грамотах XIV-XV ст., семантичних відношень між головною і підрядною частинами, зумовлених як використанням сполучникових і співвідносних засобів поєднання частин, так і співвідношенням вищо-часових форм дієслів-присудків.

У досліджуваних грамотах складнопідрядні речення часу представлені конструкціями зі сполучниками **коли**, **как**, **яко**, **доколи**, **єгда**, **только**, **догде**, **поки**, наприклад: а **коли** имоу(т) коупити татарський това(р) оу инь(х) трьго(х) наши(х) а **вни** имоу(т) тамь давати где коупл(т) **ѡ**(т) гривны два гроши (Рус., 1460, 111); а другую семьдесятъ золотыхъ мають намъ дати на светого **іана** день **какъ** годъ вы(и)детъ (1489, 47); тако долго держати. **докла** мы. а любо **дѣти**. наши. заплатимы. имъ, тыхъ **ѡ**дину тыся **Ѹ**ю рублевъ **фразьского** серебра (Р., 1411, 77).

Найпоширенішим сполучником в аналізованих текстах виступає сполучник **коли**, який є прислівником займенникового походження з коренем *ко- і суфіксальним елементом -л- [3, 47], що вживався також і в умовних складнопідрядних реченнях. У грамотах XIV-XV ст. цей сполучник використовувався замість старослов'янського **єгда**, що на той час уже виходить з активного вжитку. Сполучник **коли** виражав найзагальніші часові значення. Значення сполучника **коли** – це «невизначено загальна вказівка на певне часове співвідношення дій головного і підрядного» [15,

369]. Конкретизується ж часове значення у складнопідрядному реченні з аналізованим сполучником переважно за допомогою вищо-часового співвідношення дієслів-присудків. Проте значення одночасності або послідовності можна з'ясувати «на основі контекстуальної інформації, що в одному випадку становить додатковий фактор, а в іншому є єдиним засобом встановлення часових відношень» [14, 544].

Щодо особливостей структури речень зі сполучником **коли**, то переважають конструкції, у яких підрядна частина стоїть у препозиції, постпозитивні підрядні представлені поодинокими випадками: а *Maiet m(e)lentyi na woynu iezdyty ztoy zemli sam z Ouczyzny moiey **коли** zakliczut* (Рус., 1490, 48). Характерним є й використання сурядних сполучників разом із підрядним: а **коли** па(к) па(ш)ко кепостери(н)скии оумерь. **И** таю ѡлю(ш)ка пошла за иного мужа за ва(с)ка (М., 1484, с.39).

У розглянутих джерелах речення зі сполучником **коли** могли виражати значення як одночасності, так і послідовності, при цьому послідовність переважає.

1. Складнопідрядні речення, у яких дії підрядної і головної частин відбуваються одночасно.

Для подій у минулому характерне співвідношення дієслів минулого часу недоконаного виду: сь вашими предьки наши предьки ѡтгыцы и дади наши. **коли** были у приазьни и въ братьстве ино межи ними тогды многие доброты были (Рус., 1484, 137). Загалом випадки абсолютної одночасності трапляються рідко, що пояснюється малою кількістю подій у реальному житті, тривалість яких повністю збігалася б.

Так само для майбутнього часу – співвідношення присудків недоконаного виду має значення одночасності, причому у головній частині здебільшого виступають модальні дієслова імперативного значення + інфінітив [1, 35]: **коли**. вси боаре и землане будуть. городь. *твердити*. тогды тии люди тако же *имѣють. твердити*. городь. смотричь (П., 1375, 50).

Співвідношення різновидових дієслів у складнопідрядному реченні виражає часове значення часткової одночасності. Так, якщо в підрядній частині виступає дієслово недоконаного виду, а в головній – доконаного, то дія головної частини відбуватиметься (відбувалася) в один із моментів перебігу дії підрядної: Але. то. што ж **коли** вси землане *имуть давати* дань оу татары то серебро *имѣють* тако же тии люди *дати* (П., 1375, 50); а о Цецинь и Хмелевь **коли** наш господар *бѣдеть* оу свого господарѧ и въ нашего, кроля Влодислава польского, о то *сѧ имаеть помолвити и оброчнати*, подлѣтъ королевы воли (1395, 126); а **коли** *буде(т)* ле(д). или *имоу(т) ходити* оу бро(д). тогды перевоза ни гроша да не *дадоу(т)* (Рус., 1460, 112-113).

2. Складнопідрядні речення, у яких дії підрядної і головної частини відбуваються послідовно. Якщо в обох частинах складнопідрядного речення вжито форми минулого часу, передається ситуація послідовності подій. Коли йдеться про те, що одна подія настає після другої, то у цьому випадку «обидва присудки виступають в тій самій вищо-часовій формі» [8, 459]: **Коли** тои лихий Бекбула(т). *побѣлъ* тогда вси люди *всѧ* рать. на *бѣгъ повернулсѧ* (Р., 1393, 49); а **коли** *есмь выехаль* изъ от[ь]чины ись своеє ись Переяславля, тогдѣ *есмь обѣтъ учинилъ* къ с[в]я[т]ѣи г[оспо]жи Б[огороди]ци (П., 1356, 33). У наведених прикладах дієслова-присудки мають перфектне значення, специфіка часової віднесеності яких полягає в тому, що передається не лише послідовність подій – початок дії або стану тут не пов'язаний з моментом мовлення, проте «результат завершеної дії охоплюється ним» [20, 145]. Засвідчене вживання і давноминулого часу при вираженні послідовності подій: **коли** *есмь* первое *сѣлъ* на црѣскомъ столѣ. тогда *есмь. послалъ былъ* квамь Асана и Котлубуу (Р., 1393, 48).

Відношення послідовності властиве і таким конструкціям, у яких у підрядній частині дієслово доконаного виду вживається у формі майбутнього часу, а в головній частині дієслово недоконаного виду виступає у формі теперішнього часу або у формі інфінітива [15, 388]: а **коли** миръ *станеть* юрью князю города *лишитсѧ* (П., 1352, 30); а **коли** братья княжа *пойдутъ* на короля. князю дмитрию братья *не помагати* (Р., 1366, 14); и па(к) **коли** до на(с) *пріду(т)*. а мы имь *будумъ* наши листы и(м) *дати* (Рус., 1456, 104).

Сполучник **коли** у грамотах вживався і для вираження умовно-часових відношень: а **коли** наза(д) оуохо *Уе(т)* пойти до земли мо(л)давскоєи имає(т) пойти доброволне сь своєю панєю сь своїми дитками сь своїми ськарбы и сь слоугами (Р., 1454, 163). Причому умовно-часове значення аналізованого сполучника у діловій мові XIV-XV ст. переважає – 271 : 140 [17, 487]. У відповідних конструкціях майбутній час передує теперішньому [8, 461]: **коли** *сѧ вороти(т)*. сложи(в) тои сло(б). тогда *хочемъ гголова(т)*. короле(в) и юго королицы. и его *дѣте(т)*. и кору(н) польскоєи. *вѣрное* послу(ш)ство *держат(т)*. подь присагою и по(д) ч(с)тью подлугъ *ѡбычаѧ* (П., 1388, 98); кто ж **коли** *зломит(т)* нашу грамотоу су(д) пре(д) б(г)мь *имаю* с нимь (Р., 1390, 176). Також умовно-часове значення властиве тим реченням, у яких дієслова майбутнього часу поєднуються з наказовим способом: **коли** *прилучитсѧ* самому г(т)ва ми ити на вои(с)ко тогды и тоты люди *да иду(т)* на воску (Рус., 1458, 109); а **коли** которыи. торговецъ *пойдетъ*. торговать ис торунѧ через берестие до лучьска *без печали будте* (П., 1341, 24).

Найпоширенішим співвідносним словом (корелятом, корелятивним елементом) у складнопідрядних реченнях часу у грамотах XIV-XV ст. є займенниковий прислівник **тогда** (**тогда**, **тогды**, **тогдѣ**). При цьому він уживається не лише в часових, але й в умовних складнопідрядних реченнях, у яких виступає «як уточнювач семантико-синтаксичних відношень, привносить в умовні конструкції часовий відтінок відношень між частинами (вказує на послідовність подій)» [19, 226-227]. У грамотах XIV-XV ст. співвідношення **коли** – **тогда** виражає відношення як одночасності, так і послідовності (конструкції синонімічні значенню «після того як»): А **коли** *есмь выехаль* изъ от[ь]чины ись своеє ись Переяславля, *тогдѣ* *есмь обѣтъ учинилъ* къ с[в]я[т]ѣи г[оспо]жи Б[огороди]ци (П., 1356, 33). У сучасній українській мові слово **тогда** вживається у відповідних конструкціях для підкреслення значення одночасності [16, 526].

Крім того, співвідносним словом у складнопідрядних реченнях зі сполучником **коли** виступає **а**, якщо підрядні частини часу й умови препозитивні: и пакъ **коли** до на(с) *пріду(т)*. а мы имь *будумъ* наши листы и(м) *дати* (Рус., 1456,

104); а **коли** имоу(т) коупити татарскыи това(р) оу ины(х) тръго(х) наши(х) а **ѡни** имоу(т) тамъ давати где коупа(т) **ѡ(т)** гривны два гроши (Рус., 1460, 111). Л.Деже, аналізуючи відповідні конструкції, зауважував, що в часових реченнях корелятивний елемент **а**, разом з **то** і **та**, засвідчений значно меншою кількістю прикладів, аніж в умовних (22 : 7) [6, 83]. Це співвідносне слово, на відміну від **тогда**, не може виступати у препозитивному головному реченні і не створює зі сполучником стійкої пари, тобто слугує «формальною скріпою бінарної пари» [19, 235].

Зафіксовано також вживання співвідносного слова **то** з аналізованим сполучником. Корелят **то** при постпозиції головного речення виконує суто структурну синтаксичну функцію [Там само, 220]. Тобто він синонімічний кореляту **а** – позбавлений лексичного значення, виступає винятково службовим словом, оскільки має фіксовану позицію у складнопідрядній конструкції – не може стояти у препозитивній підрядній частині – і не вносить жодного семантичного відтінку (на відміну від корелята **тогда**, що зберігає свою семантику [Там само, 226], тому може стояти як у постпозитивній, так і в препозитивній головній частині): иже то. што жъ **коли**. вси земляне. имуть давати. дань. оу татары. **то** серебро. имѣють. тако же тии люди. дати (П., 1375, 50).

У пам'ятках засвідчено й використання співвідносного з **коли** слова **ино**. Дослідники зазначають, що воно не містить у собі часового значення, проте «вживається у значенні, синонімічному **то**, що іноді наближається до значення **тогда**» [15, 382]. Загалом його вживання характерне для складнопідрядних речень умови: съ вашими предьки наши предьки **ѡт**ъцы и **да**ди наши. **коли** были у приаъзни и въ братъстве **ино** межи ними тогда многие доброты были (Рус., 1484, 137). На таке його вживання, особливо із заперечним значенням, в українських пам'ятках звертав Л. Булаховський [3, 58], а в російській мові Б. Лавров [11, 23].

Одиничним прикладом зафіксовано використання у ролі корелята прийменника зі вказівним займенником і іменником **ѡтъ сего часу**. Підрядна частина фактично стосується цього корелятивного елемента і набуває означально-часового значення: **коли** сюю правду **а**къ промежи собою вчинимъ потомъ **ѡтъ сего часу** межи тебе и нами лешее [!] доброты иного дела не будетъ (Рус., 1484, 138).

Сполучник **кди** (**кди**) – старочеське *kdy*, старопольське *kdy/gdy* [17, 271] – у грамотах XIV-XV ст. непродуктивний: засвідчено лише один приклад його вживання у часових підрядних реченнях: Во има божье знаменито бу(д) и свѣдоочно каждо(м) добро(м) кто коли на то(т) листь позрить албо услыши(т) его чтучи **кди** его буде(т) потребно (Р., 1412, 81). Крім часового, він виступає й в умовно-часовому реченні: **кды** коли кроль господарь его и нашъ, Влодиславъ польскій и Литовскій и Рѣскій и иныхъ земель. пошлетъ по оного господаря Стефана, тогда оный маеть до него приѣхати и (съ) своими бояры и съ паны, слобити и голодовати (П., 1395, 125-126). Приклад цікавий тим, що поряд із запозиченим **кды** виступає **коли**.

Ще одним сполучником, що виражає часові відношення в широкому значенні, є сполучник **как**. У пам'ятках української мови XIV-XV ст. речення з сполучниками **яко** (**як**), **как** менш уживані порівняно з конструкціями зі сполучником **коли** [8, 380]. Натомість у діловій білоруській мові він є найбільш продуктивним [4, 169]. На відміну від речень зі сполучником **коли**, у конструкціях з **как** підрядні частини займають здебільшого постпозицію. Засвідчено один приклад уживання складнопідрядних часових речень з відношенням одночасності: а рокъ было имъ **какъ** тые ко(р)чмы варити початы на **ма**сные запусты великого посту (Рус., 1489, 45). Декілька прикладів зі значенням послідовності (слід зазначити, що в російській мові такі конструкції переважають [18, 134]): и **какъ** **ѡни** тыи три годы выде(р)жать ... и мы маемъ имъ тыи пенъзи на личъбе положи(ти) (Рус., 1487, 44); а початы имъ тые ко(р)чмы варити на рокъ на **ма**сные запусты великого поста **какъ** трети(и) годъ вы(и)деть пе(р)вое их купли (1489, 45). Однотипність прикладів в аналізованих текстах можна розглядати і як певний шаблон.

Окремо виділяють речення, в яких часове значення поєднується зі значенням атрибутивним, що зумовлено наявністю в головній частині вказівного займенника. Цей займенник становить собою «означення до часового поняття у словосполученні, яке уточнюється часовим підрядним» [15, 384], наприклад: и варити имъ тые ко(р)чмы до **того** жъ **году**, **какъ** шесть годовъ вы(и)деть (Рус., 1489, 45); а де(р)жати имъ тоє мыго до **того** жъ **року** за неделю пере(д) сватьки **какъ** чоты(ры) годы вы(и)дутъ (1489, 46); а де(р)жати имъ тоє до **того** жъ **року** до **того** жъ **року** до светого **яна** **какъ** два годы вы(и)дутъ (1489, 47).

Співвідносним словом може виступати **так**: А **ка(к)** пошла таа **ѡ**лю(ш)ка. за ва(с)ка. **та(к)** **ѡ**па(т) зазвалиса пере(д) на(с) то(т) **ѡ**лю(ш)чи(н) муж) ва(с)ко. да и сама **ѡ**лю(ш)ка (М., 1484, 39). Загалом корелят **так** не був властивий часовим реченням, а у пам'ятках він уживався на позначення порівняльних та умовних семантико-синтаксичних відношень [19, 228].

Обмежено представлені в грамотах XIV-XV ст. конструкції зі сполучником **яко**: а **а**ко **са** замѣнившее селы тогда панъ данило. и **на**ль **са** оубивати оув облазничъ дуброву и оу лѣсъ (Р., 1411, 79); а **я**ко сталі пре(д) нами. и пре(д) паны на правѣ. па(н) игна(т) **ѡ**блазницкїи жаловаль. и положи(л) свои листы грані **Ѹ**ньи (Р., 1421, 95). В обох наведених прикладах ідеться про послідовні події, на що вказують співвідношення доконаного й недоконаного виду дієслів у підрядній і головній частинах. Спільним є й використання сурядного сполучника **а** між головною і підрядною частинами. Співвідносним з аналізованим сполучником виступає займенниковий прислівник **тогда**, використовуваний для увиразнення часового значення, оскільки сполучник **яко** належав до поліфункціональних (вживався у реченнях способу дії, додаткових, причинових, означальних, міри і ступеня), а мова ділових документів потребувала «точного й однозначного вираження відношень» [10, 101].

У староукраїнській мові у часових реченнях уживався також сполучник **доколи** і його варіанти **доколѣ**, **докола**, **dokol**, **докул**, **докла**. Останній з них Л. Булаховський кваліфікує як діалектний, що етимологічно пов'язаний з **доколи** і підлягав впливові утворень типу **біля** [3, 48]. Такі сполучники вживалися у реченнях із загальною семантикою обмеження в часі і були синонімічними сполучникам **доки**, **поки** [17, 313]. Особливостями їх уживання було те, що дія у головній

частині могла бути обмеженою: 1) моментом, коли настає дія підрядного; 2) часом, протягом якого відбувається дія підрядного [12, 13]. У грамотах представлені речення, що ілюструють обидва значення аналізованого сполучника.

У реченнях першої групи виражені значення послідовності, «складненої відтінком обмеження попередньої дії кінцевим періодом» [12, 13-14]: а они имають держати. так(о) долго **докола** .. имо тыхо дт тисачи рублїи исполна не **ѡ(т)дамы** (П., 1388, 80); и дати имь на що мочї имѣ(м) и(х) упросити **доку(л)** ачеи сѣ бѣ смилуе(т) (Рус., 1456, 106).

Складнопідрядні речення другої групи виражають часове значення одночасності: а городовъ оу руской земли новыхъ не ставити њи сожъженого не рубити **докола** мирь стоить (П., 1352, 30); а Sam powynen Joho sluchaty **dokol** zywe Pan Brat moy Olizar Szyłowicz iak mene samoho (Рус., 1450, 28).

Співвідносними зі сполучником **доколи** і його варіантами виступають слова **тогда** (у препозитивній головній частині): **тогда** ѡ имано за пана дробыша засто(у)пати **докуль** є(с)ми живь ѡкромѣ инши(х) сло(у)жебь (Рус., 1458, 40) і **дотоле**: туо дань усю спо(л)на па(н) ѡле(х)но имає(т) давати **дади** своєму па(н) хо(л)мскому дань медовую **дотоле доколи** бѣтъ пнуд хо(л)мскому живо(т) продо(л)жи(т) (Рус., 1478, 68);

Поодинокими є випадки вживання в аналізованих грамотах книжного сполучника **егда**: А кто **ѡ(т)иметь ѡ(т)** цркви стго никола судитсѡ со мною передь бѣтъ. **егда** придетъ праведный судии. хотѡ судити живымь и мртвымь. и оуздати комуждо противу дѣломь **егда** ами(н) (П., 1350, 29); то(т) ро(з)соу(ди)тсѡ со мною пере(д) бѣгомь на стршно(м) соуде **егда** прииде(т) соу(ди)ти живы(м) и мртвмь (М., кін. XIV-поч. XV ст., с. 37). Здебільшого він уживається в кінцевих частинах грамот, т.зв. *sanctio* – накази про покарання за невиконання розпорядження [1, 32]. Отже, можна зробити висновок, що у діловій мові XIV-XV ст. цей сполучник стає стилістично маркованим.

В аналізованих текстах зафіксовано один приклад уживання сполучника **догда**, синонімічного сполучнику **доки** у значенні – дія головного речення обмежена часом, протягом якого відбувається дія підрядного: **догда** бѣдемь въ животѣ. тоє да сѡ поеть за наше здравїє (Рус., 1429, 85). Тобто у реченні виражене відношення одночасності, оскільки і в головній, і в підрядній частинах виступають дієслова-присудки недоконаного виду.

Для вираження значення «як тільки» у пам'ятках використовується сполучник **только**: а **только** измени(т) ѡлехно сюю поруку **ино** знати коро(л) на(с) пору^Унико(в) (Р., 1388, 42). Дія головної частини відбувається безпосередньо за дією підрядної, отже, відношення послідовності, що виражається семантично та співвідношенням дієслів-присудків доконаного виду. У реченні вжито і співвідносне слово **ино**, що, як уже зазначалося, вживалося переважно в умовних конструкціях.

Одиничним прикладом засвідчений у грамотах і сполучник **поки**. До особливостей структури цього складнопідрядного речення можна віднести вживання співвідносного слова **дотыхмѣст** (загалом властивого для підрядних місця): естли бы то ва(м) та(ж)ко **доты(х)мѣстѣ** жда(ти) **поки** мы с тоє дороги зѣє(з)ди(м) (Рус., 1493, 52).

Аналіз актової мови XIV-XV ст. дозволив зробити висновок про те, що найуживанішим сполучником у складнопідрядних реченнях часу у грамотах XIV-XV ст. є сполучник **коли**. Менш уживаним є сполучники **доколи**, одиничними прикладами представлені сполучники **егда**, **поки**. Обмежено використовуються книжні сполучники – **егда**, **яко** і **како**, що зумовлено зменшенням впливу церковнослов'янської мови. Зі співвідносних слів найбільш уживаним було **тогда**; а, то й **ино** засвідчені поодинокими випадками. У грамотах переважають конструкції, в яких підрядна частина стоїть у препозиції до головної, між частинами, крім сполучників підрядності, можуть уживатися і сурядні сполучники.

Отже, можна констатувати, що процес формування граматичної будови староукраїнської мови характеризувався витісненням книжних елементів розмовними, а також вдосконаленням структури складного речення й поступовою уніфікацією сполучних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнок Л. В. Директивні документи українського середньовіччя: розвиток семантико-граматичної структури тексту // Мовознавство. – 1998. - №4-5. – С.30-42.
2. Борковский В. И. Придаточные предложения времени в древнерусских грамотах // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – 1957. – Т. XVI. – Вып. 6. – С.509-519.
3. Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови: Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них // Наукові записки Київ. ун-ту. – 1946. – Т.5. – Вип.2. – С.31-74.
4. Грудо А. П. Развіцце складназалежнаго сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV-XVII ст.ст. і сучасных беларускіх гаворак). – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 272 с.
5. Гумецька Л. Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби: Доповіді радянської делегації на VI Міжнародному з'їзді славистів (Прага, серпень 1968). – К.: Наук. думка, 1968. – 13 с.
6. Дежє Л. О синтаксисе украинских грамот I (Сложноподчиненные предложения) // Slavica. – II. – 1962. Debrecen. – S. 59-83.
7. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Мовознавство. – 1976. – №4. – С.62-70.
8. Історія української мови: Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербаток та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – 504 с.
9. Історія української мови: Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко; Відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
10. Кузнецова Р. Д. К вопросу о функции указательных местоимений в истории сложноподчиненных предложений // Вопросы языкознания. – 1980. – № 5. – С.94-105.
11. Лавров Б. В. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 138 с.
12. Михайлов М. М. Придаточные предложения с союзом «пока» // Русский язык в школе. – 1952. – №6. – С.13-20
13. Опієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол. Літературно-лінгвістична монографія. Т.1-2. – Варшава, 1930. – 520 с.+192 с.
14. Русская грамматика: В 2-х т. / Ред. кол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1980. – Т. II. Синтаксис. – 709 с.
15. Скаржинская Е. Л. Сложноподчиненные предложения с временными придаточными с союзом «коли» (На материале памятников русской светской письменности XII-XVII вв.) // Ученые записки Московского гос. пед. ин-та имени В.И. Ленина. Русский язык: Статьи и исследования / Под общей ред. И.Г. Голанова. – Т.148. – Вып. 10. – М., 1960. – С.365-391.
16. Слинько І.І., Гуїванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.:Вища шк., 1994.–672с.
17. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.1. – 630 с.
18. Стеценко А. Н. Сложноподчиненное предложение в русском языке XIV-XVI вв. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1960. – 310 с.
19. Структура предложения в истории восточнославянских языков. – М.: Наука, 1983. – 304 с.

20. Сучасна українська літературна мова: У 5-ти кн. / За заг. ред. І.К. Білодіда – К.: Наук. думка, 1972. – Кн. 3: Синтаксис. – 515 с.
 21. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українсько-литовської доби XV-XVI в. – Прага: Держ. друкарня в Празі, 1929. – 83 с.
 22. Macáček J. K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2 pol. 14. a 1. pol. 15. století // Slovanské historické studie. III. – Praha, 1960. – S. 127-184.

М. – Русанівський В.М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство. – 1974. – №6. – С.30-40.

П. – Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показачики М.М. Пешак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.

Р. – Розов В. Українські грамоти. XIV в. і перша половина XV в. – К.: Друкарня УАН, 1928. – Т. 1. – 176, 75, IX

Рус. – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 162 с.

The article deals with the semantic and structural peculiarities of temporal clauses in documents XIV-XV centuries; functioning of subordinate conjunctions and correlative words.

Key words: complex sentence, temporal clause, subordinating conjunctions, correlative words.

У. Ю. Шатрукова

ФУНКЦІЇ СЛОВОФОРМ ОРУДНОГО ВІДМІНКА З ЛОГІЧНИМИ ПРИЙМЕНИКАМИ

Стаття присвячена з'ясуванню функцій іменникових форм орудного відмінка з логічними прийменниками, які є для них вторинними, та характеристикі їх як засобів вираження в структурі речення денотативної ситуації, представленої у причинових, цільових, умовних та інших логічних зв'язках.

Ключові слова: прийменниково-відмінкова форма, логічні прийменники, денотативна ситуація, другорядна предикація, синтаксична деривація.

Мета дослідження полягає у виявленні діапазону функцій логічних прийменників у їхньому зв'язку зі словоформами орудного відмінка.

Проблема статусу прийменників в українському мовознавстві належить до найбільш суперечливих. У морфологічній концепції розгляду службових лексико-граматичних класів слів відомі три підходи до визначення граматичної природи прийменників: 1) традиційний, за яким вони розглядаються як службові слова, які не мають самостійного лексичного значення і є засобом вираження граматичного зв'язку субстантива з іншими словами у словосполученні і реченні (А.С.Колодяжний, О.С.Мельничук, І.М.Уздиган та ін.); 2) як слова, що мають лексичне значення високого ступеня узагальнення (І.К.Кучеренко [5]) і 3) як аналітичні слова-морфеми, тісно пов'язані із синтетичними релятивними морфемами, передусім з відмінковими закінченнями (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська [3]).

У нашому дослідженні з опорою на традиційний погляд урховано положення про те, що граматичні значення відмінків субстантива на парадигматичному рівні представлені системою семи відмінкових форм як можливих застосувань у мовленні за правилами граматики української мови [6]. У лінійному розгортанні мовлення граматичні значення відмінкових форм постають як синтаксичні значення тієї чи тієї форми, що заповнюють відповідні синтаксичні позиції. Так, М.Ф.Алефіренко зазначає: “Диференційні ознаки, що визначають входження певної одиниці у відповідний клас, здатні акцентуватися в процесі лінійної взаємодії її з іншими одиницями синтагми” [1, с.125]. У синтагматичному плані, на його думку, варто говорити про специфіку граматичного значення слова: якщо „лексична номінація ґрунтується тільки на співвідносності лексеми з денотатом і не виходить за межі іменування, то ГЗ [граматичне значення] здатне нести й інформацію про денотат як елемент певної ситуації” [1, с.115]. У цьому зв'язку вважаємо, що прийменникову конструкцію можна розглядати як синтаксичний засіб вираження фрагмента денотативної ситуації у структурі речення або як морфологічний засіб творення аналітичної форми субстантива для вираження відповідного семантико-синтаксичного відношення.

Лексичні і граматичні значення слів взаємодіють між собою, становлячи “внутрішню конструктивну єдність” [2, с.18]. За словами М.Ф.Алефіренка, лексичний матеріал, який заповнює структури словоформ і моделей речення, впливає на граматичні значення. Зокрема, значення всіх відмінків лексично залежні. Це знаходить вияв в обмеженні уживання відмінкових форм певною групою (кількома групами) імен. На граматичне значення відмінкової форми впливає валентність дієслівного предиката або інший чинник (зовнішній). Загалом щодо морфологічних категорій лексична семантика перебуває в становищі залежності, підпорядкування. Щодо синтаксичного значення, то семантика синтаксичної моделі багато в чому залежить від значень заповнюваних її словоформ [1, с.225].

Логічні прийменники виражають семантико-синтаксичні відношення, які з погляду комунікативно-морфологічних засобів є периферійними, а на конструктивно-синтаксичному рівні речення їхні функції є вторинними.

Релятивна структура, яка породжує речення, відображає будову денотативної ситуації, кожен компонент якої співвіднесений з елементами позначуваних фрагментів дійсності. Речення як синтаксична одиниця мови узагальнено відображає певний тип моделі (схеми), логему (за П.В.Чесноковим), або типову ситуацію. Наявна в реальній дійсності типова ситуація у думці є денотатом синтаксичного значення речення. У конкретному реченні-висловленні, побудованому за певною типовою схемою, важливу роль відіграють також поширювачі структурної схеми, що виражають семантику поняттєвих категорій каузативності, зумовленості, допусту, квантитативності та ін.

Логічні зв'язки між подіями, явищами здатні виражати прислівники, прийменниково-відмінкові форми іменників, дієприслівники (дієприслівникові звороти), фразеологізми тощо. З-поміж таких засобів прийменниково-відмінкові звороти виділяються значною розгалуженістю синтаксичних функцій.

Логічні прийменники, що поєднуються з відмінковою формою орудного відмінка іменників – *за, з, під, у зв'язку з, згідно з, поза*. Вони здатні виражати переважно відношення причини і мети та меншою мірою – умови, допусту, ступеня вияву дії, процесу, стану.

Причинові відношення представляють каузальні зв'язки між подіями, явищами у семантичній структурі речення, які взаємодіють між собою на шкалі “причина і наслідок”.